

Miloš MILOŠEVIĆ

Treba odmah reći da je ovako široka tema, s trajanjem od skoro četiri vijeka, još prilično daleko od svoje konačne obrade. Arhivska građa o zdravstvenoj kulturi mletačkog perioda je golema i u našim, a naročito u stranim arhivima. Pa ipak je korisno i neophodno rezimirati određene rezultate rada, poslije nekog proteklog plodnijeg perioda istraživanja. Takav je slučaj bio bez sumnje otvaranje Istorijskog arhiva u Kotoru 1949/50. god., poslije čega je napisan i veći broj radova i o zdravstvenoj kulturi.

Zbog tih brojnih novih naučnih rezultata, priložio sam ovom sažetom referatu i bibliografiju, korisnu za buduće istraživače na ovom polju. Smatram ugodnom dužnošću da odmah na početku spomenem ona imena naučnih radnika koja su u bibliografiji najbrojnije zastupana i na kojima, najvećim dijelom, počiva ono o čemu će dalje biti riječi. To su, dakle, dr Slavko Mijušković, Risto Kovijanić, Ivo Stjepčević, dr Relja Katić i dr. Inače, navođenje bibliografije lišava nas potrebe stalnih citiranja osnovne literature, dok će to biti potrebnije za radove koji se samo sporadično bave zdravstvom, ali sadrže određene detalje od značaja.

Dosta obimnu već proučenu građu podijelili smo u tri veće tematske grupe, i to: pitanje organizacionih formi zdravstvene službe, konkretni slučajevi epidemija i ličnosti samih nosilaca sanitetskih akcija, ljekara, apotekara i nadriljekara tokom stoljeća.

Kada je riječ o periodu mletačke vladavine, korisno je načelno podsjetiti na to kako Republika nije u svemu donijela svoje organizacione forme i ex novo postavljala osnove zdravstvene kulture u Kotoru i Boki. Ona je u drevnom gradu dosta toga već i zatekla. Jer, Kotor je u kontinuitetu svojih tradicija još od rimskih vremena, a pored kasnijih promjena vladavina, stvorio svoje domaće upravno i kulturno jezgro koje je zapravo vodilo grad i trajno ga uklapalo u krug komuna mediteranskog tipa. Zato je grad, uglavnom, posjedovao i prije Venecije slične institucije kao i ostale komune mediteranskog bazena, sa svim zrelim plodovima i manjkavostima njihovog kulturno-političkog razvoja.

U tom nepisanom, ali čvrstom kodeksu fizionomije jednog grada neizbežno su se morali nalaziti i ljekari i apotekari. Omi su zato uživali visoki ugled u društvu svoga vremena i ulazili u rang najviših gradskih

ličnosti. Zajedno s notarom i kancelarom, inače obično stranci i svi plaćeni od komune, u nekim statutarnim odredbama su izrično izjednačivani s povlašćenim domaćim staležima, plemstvom i građanstvom. Tako npr. kotorski statut u 92. glavi (de homicidiis) određuje slijedeće: »quod in omnibus supradictis casibus: medici, cancellarius et notarius, speciaris et barberius, salariati nostri, tractentur et habeantur ut nostri nobiles et cives Cathari.«

Organizacija zdravstvene službe

Što se tiče organizacije zdravstvene službe, u cjelini se odmah može reći da je sanitet u Boki bio na visokom, zapravo sasvim na nivou tadašnjeg vremena. Tu je najprije nekoliko jakih izvršnih zdravstvenih ustanova, kao Magistrat u Kotoru i kolegiji u Budvi, Herceg-Novome i Perastu. Zatim, posebni lazareti ili karantinske specijalističke ustanove za izolovanje, prihvatanje ili raskuživanje brodova, ljudi i robe, i to u Kotoru, Herceg-Novome, na Stradiotima, u Rosama, na Gospi od Škrpjela i Petrovcu na Moru. Najzad, tu su i funkcije tri nadintendanta i organizacija kordona zdravstvenih straža na kopnu, kao i kad zatrebaju posebne fuste na moru. Naravno, sve to nije bilo stvoreno u istom trenutku, niti je uvijek djelovalo istovremeno. Izrastalo je i iz potreba života, najčešće u cilju sprječavanja kršenja propisa, uz jaku obavještajnu službu.

U organizaciji zdravstvene službe glavnu ulogu imali su magistrati za zdravstvo, zdravstveni kolegiji i lazareti. U jednoj odredbi kotorskog statuta iz 1434. god., pored drugih službenika grada, o Đurđev-danu se biraju i tri nadzornika za sanitet (provveditore della sanità), što se odlučilo poslije izbivanja kuge 1430. godine. Sam Magistrat je s tri redovna (provisori) i dva vanredna člana (pristavi) u Kotoru osnovan 1437. god., iako ima pomena o raznim oblicima brige za zdravstvo i o karantinskim stanicama i prije te godine. Magistrat je sa članovima iz plemićkog staleža, a bez posebnog medicinskog obrazovanja, izdavao brodska zdravstvena uvjerenja (fede di Sanità), vršio nadzor nad održavanjem karantina i kontrolu nad putnicima i trgovačkom robom s kopna. Najzad, tu su saslušanja i zapisnici o iskazima putnika, kao i obavještajna služba o zdravstvenim prilikama i mogućnost širih inicijativa za korišćenje prinude. U tu službu su bili uključeni i najraznovrsniji organi, počevši od konzula i baila, pa do kurira.

Manji sanitetski punktovi, ali sa znatnim kompetencijama, bili su zdravstveni kolegiji (Collegetto di Sanità) u Budvi, Herceg-Novome i Perastu. Nema tačnih podataka o vremenu nastanka Kolegija u Budvi, a za Herceg-Novu se zna da je, iako nepotpun, počeo da radi 1732. g., dok je pune organizacione oblike dobio 1735. godine.

U Perastu je Zdravstveni kolegij osnovan 1734. god., uz konstataciju vlasti da u tom gradu, osim sposobnih ljudi, ima i dovoljno sredstava da se podnesu izdaci za plaćanje službenika. Za oba kolegija se kaže da su otvoreni zato što je Boka »iza poslednjih osvajanja (Karlovački i Požarevački mir) postala takav trgovački centar da zaslužuje da mu

bude posvećena naročita pažnja«. Svakako, glavni je bio Zdravstveni kolegij u XVIII st. u Herceg-Novome. Bez njegove dozvole, pod prijetnjom smrtno kazne, nijedan brod nije smio uploviti u Zaliv. Kasnije se ipak uobičajilo da se karantin obavlja i pred Perastom, što je, vjerovatno, bila želja Peraštana. Time se bitno povećao značaj hercegnovskog Kolegija.

Glavni zdravstveni magistrat u Veneciji uglavnom je prihvatao predloge kolegija. Zahvaljujući sistemu obavještavanja tih kolegija, dešavalo se da preko njih vijesti o epidemijama stignu mnogo ranije nego preko zvaničnih vicekonzula, kao što je to bio slučaj 1781. god. prilikom pojave kuge u Prištini.

Ali, i pored velikog značaja ovih sanitetskih ustanova, u kojima su radili najeminentniji predstavnici iz raznih sredina (plemstvo, predsjednici opština, vijećnici), u slučaju epidemija glavni teret je padao na lazarete, na ta važna skloništa oboljelih koja su i dobila ime po biblijskom gubavcu Lazaru. Od njihovog efikasnog rada i od dobre izolacije oboljelih zavisila je sudbina čitavih oblasti. U XVI st. Kotor je imao dva manja, ali veoma dobro organizovana lazareta. Jedan se nalazio južno od grada »izvan vrata od Gurdića«. Nije poznato kada su zidani. Pored priora (starješine) i pisara, on je imao svog hirurga i, svakako, posebno izučene, stražare i nosače (bastazzi). Drugi se nalazio sa sjeverne strane »na području Dobrote«. Ali ti su lazareti bili mali, pa se još od 1622. god. nastoji sagraditi veći lazaret u Kotoru. No, tada se providuru uzalud dokazivalo da u Kotor dolazi mnogo ljudi i turskih robova »više nego u jedno drugo mjesto« i da bi s većim lazaretom bio olakšan priliv robe i ljudi iz Skoplja, Podgorice i Albanije. Republika se nije odlučivala na taj korak, iako je suma predviđena za izgradnju lazareta iznosila svega 1.500 dukata (1). Ipak, 1673. god., svakako zbog oskudnog prostora u starom lazaretu, zida se pred glavnim gradskim vratima, na ušću rijeke Škurde, znatno veći lazaret. Zgrada je bila opasana visokim zidom i nad samom rijekom. Pored prostranih prostorija za prijem i raskuživanje trgovačke robe, zgrada je imala sedam izolovanih prostorija i mogla odjednom primiti 43 osobe, ne računajući personal lazareta (2).

Inače, karantin na povratku iz zaraženih mjesta u Kotor spominje se prvi put u Kotoru još od 1431. godine. Brod ga je izdržavao ispred Đurića (3). A 1434. god. birana su, kako je već rečeno, po tri plemića za sanitetski nadzor u gradu (4).

Poslije osvajanja Herceg-Novoga 1687. god., Mletačka Republika počinje tom gradu da obraća glavnu pažnju, kao najpogodnijem centru za sanitetsku službu Boke. Godine 1700. gradi se prvi lazaret pri obali, na putu prema Topli, uz veoma strogi režim ukrcanja za domaće i strane brodove. Iako dosta prostran, taj lazaret nije bio dugog vijeka. Pod njim je, poslije nepune tri decenije, počeo da klizi teren. Ali, nije se radilo samo o zgradi. Mletačka koncepcija je bila da od Herceg-Novoga, na ulazu u Bokokotorski zaliv, stvori veći trgovački centar, kao konkurenciju Dubrovniku, pa je, slično Splitu, trebalo podići reprezentativni lazaret za pomorsku i karavansku trgovinu širokog južnog područja. Mjesto je nađeno u Meljinama, gdje je između 1728. i 1732. izrađena

impozantna kamena zgrada koja postoji još i danas. Tako je otpao jedan od ubjedljivih argumenata Kotorana o nepogodnosti hercegnovskog lazareta s navigacionog stanovišta. Ali, Republika je i inače bila odlučila da žrtvuje ranije privilegije i tradicije Kotora i da u ovom pogledu pruži apsolutnu podršku Herceg-Novome.

Pritom se ni kotorski lazaret nije ukidao. Imao je samo drugostepeni značaj, sa specijalizacijom za kopnenu trgovinu, posebno s vunom i rašom, prvenstveno preko područja Dobrote, Prčanja, Stoliva, Grblja i Luštice. Mlečani su bili uvjereni da su podizanjem novog lazareta u Meljinama spriječili da se vožnjom kroz Bokokotorski zaliv trgovačka roba raznosi po privatnim kućama prije nego što se državi položi račun o putovanju, plati porez i izvrše sve sanitetske formalnosti. To će biti jedan od razloga što su i kasnije, oko 1740. god., brodovi izbijegavali Herceg-Novu i plovili za Kotor. To je, naravno, izazivalo reakcije sanitetskih organa (5). Ali, bilo je i dosta negativnih pojava u radu lazareta u Herceg-Novome. I Topljani se 1750. god. žale na službenike lazareta, jer pokazuju »nesitost i skupost bezrazložnu«, pa je zato iskrcavanje skuplje nego u Splitu i Dubrovniku, a kada se sekretar lazareta nalazi u Kotoru, onda moraju ići čak tamo da dobiju dozvolu za isplovljavanje. Sredinom XVIII st. lazaret i luka Herceg-Novoga veoma su loše opremljeni. Tvrdi se da tada nije bilo »ni magazina, ni čela, ni ankura, ni jedne barke da ode sresti brod i uvest u porat, aloget i u potrebu dat pomoć od armiža, već činili sveđ konfužijun i mnogi se brodi odbili.«

Manji lazaret je 1623. god. postojao i na ostrvu Stradioti, kod Tivta. Vjerovatno je znatno stariji. Isto tako su i Rose na ulazu u Zaliv imale svoju karantinsku stanicu, znatne važnosti prije otvaranja lazareta u Meljinama 1732. godine.

I Petrovac na Moru je imao lazaret, čije ruševine još postoje, ali nije poznato kada je podignut.

Tri su lazareta sigurno imala punu organizaciju te službe i relativno prostrane specijalne zgrade (Kotor, Herceg-Novu, Petrovac na Moru). Za ostale spomenute karantenske prostore u Đurićima, Rosama, Stradiotima i na otoku Gospe od Škrpjela bez sumnje se radilo o djelatnosti višemane isto tipa lazareta, ali, vjerovatno, ipak u smislu kratkotrajnijih improvizacija zbog trenutnih potreba, bez kompletne i trajne organizacije te službe.

Rad u lazaretima, naročito s brodovima, bio je pažljivo razrađen. Sanitetski propisi odnosili su se na brodove, ljudstvo i robu. Prema načelima iz 1738. god., svaki brod je trebalo da bude pregledan i iskrcan u Herceg-Novome, posada ispitana i sve upisano u knjige. Ako se želi brodom ući u Zaliv, bila je neophodna pratnja državnog broda, sa sanitetskim organom na njemu, uz zabranu iskrcavanja na mjestima gdje ovaj organ nije prisutan. Za neizvršenje ovih propisa bila je predviđena čak i smrtna kazna. Teret je ubilježavan u knjige komad po komad i samo na osnovu takvih pismenih dokumenata mogla su se izdati zdravstvena uvjerenja. Ako je teret bio iz sumnjivih krajeva (npr. ulje iz Bara, smola iz Valone, sir iz Moreje itd.), trebalo je naznačiti i koliko dugo se nalazio u skladištima, na koji je način prevažan, prekrcavan i sl. Naročito je bila

složena praksa raskuživanja prilikom prijema robe. Tako su sredinom XVIII st. pred Kotorom »nadintendanti u ograđenom prostoru« provodili proceduru raskuživanja solju, octom, dimom i vatrom, što se tada smatralo efikasnim dezinfekcionim sredstvima. Kroz vodu i sol ispirala se sva perad, domaća ili divlja, živa ili zaklana, svi živi četvoronošci, jaja, vosak i metal. Za svinjsko meso postojala je posebna odredba za dezinfekciju vatrom. Dim se upotrebljavao za dezinfekciju pisama i papira. Svježe meso se moglo unositi u grad samo ako je zaklano u prisustvu sanitetskih organa. Naročito se pazilo na vezice, vunene konce i mjehove. Zato su žitarice morale proći kroz drvene cijevi sa ekserima, na kojima su se svi ti ostaci robe morali zaustaviti. Za svileni, laneni, vuneni i pamučni materijal i kožu postojala je, u doba opasnosti, kategorička zabrana uvoza (6).

Za raskuživanje u lazaretu koristio se tamjan, bobice od smreke, katran i sl. Naročita je strogost predviđena za postupak sa lješom preminulog. Magistrat je trebalo da odluči da li će se lješ pokopati među zidinama lazareta, u jamu 5 stopa duboku i prekriti živim krečom. Pored nasute zemlje postavljala su se dva reda ploča. Grobari su imali katranirane ogrtače, motke i kuke, a živjeli su odvojeno. Odjeća pokojnoga se palila, a stvari stavljale u uzavrelu vodu sa cijeđu i solju. Pod prostorije se posipao sirčetom najveće jačine, ćelija se krečila i za 40 dana kadila po dva sata dnevno (7).

Već na prvi pogled jasno je da je taj postupak, tako neophodan u doba epidemija, znatno umanjivao ekspeditivnost trgovine. Otuda i težnja da se sanitetski propisi izbjegnu. Naravno, najteže je bilo u doba epidemija, kada su propisi bivali pooštreni. Naročito su teško padale zabrane plovljenja prema određenim lukama, duga zadržavanja u kontumacijama (do 40 dana), uništavanje ili oštećenje robe u doba raskuživanja i sl. Iako je npr. opasnost od kuge iz Orahovca 1690. god. već tri mjeseca bila prošla, Kotor nije smio trgovati s Venecijom i dalmatinskim lukama skoro tri godine. »Nevjerovatna je oskudica i nevolja«, pišu Kotorani s vanredne sjednice oba vijeća od 25. novembra 1692. god., »u kojoj se zbog gore-rečene zabrane nalazi ovaj nesretni grad«.

Treba spomenuti još neke važne zdravstveno-humanitarne ustanove u Kotoru koje su prije nastanka bolnice imale takvu funkciju. Većinom nastali još u XIV st., u Kotoru je djelovalo najprije više hospitala. To su u stvari bila besplatna skloništa-bolnice za siromahe, Sv. Križ (hospitala pauperum S. Crucis) iz 1372. god. i Sv. Duh (hospitala S. Spiritus ili S. Salvatoris), prvi put spomenut u izvorima 1399. god., vezani uz vjerske bratovštine i locirani kod istoimenih gradskih crkava. Postojao je i treći hospital Sv. Roka, ali iz XVI st. (1574. god.).

Zatim, leprozorij za gubavce, koji se prvi put spominje 1431. god. na Šuranju (lokalitet Šipačje), a svakako se najviše približavao modernoj bolnici.

Bolnica se spominje prvi put u Kotoru 1668. god., ali kao vojna institucija. Posebna zgrada je bila podignuta, ili tačnije adaptirana među samim zidinama 1768. god., sa interesantnim natpisom datiranim 1769. god. (Militibus aegrotis...) koji podsjeća na borbe u vezi sa Šćepanom

Malim (montana rebellione iam domita...). Zgrada je 1949. god. adaptirana za pozorište.

Nahodište u Kotoru kao ustanova prvi put se, po dosad poznatim izvorima, sreće početkom XVI st. i to 1514. godine (8). Tada je troje djece, smješteno u posebnoj zgradi nahodišta (9), dobilo u jednoj oporuci neki novac. Međutim, društvena briga za nahoćad, izražena u izboru posebnih zvaničnih staratelja i tutora za njih, sačuvana je u notarskim spisima daleko ranije, još 1332. godine. Trojica plemića se 4. juna te godine navode kao »horphanorum et pupillorum protectores«, ili »horphanorum tutores« (10).

Epidemije kuge

Široko i dobro organizovana sanitetska služba imala je tokom vjekova više tragičnih prilika da dođe do izražaja (1422, 1427—1430, 1435, 1457, 1467, 1503. i 1572. godine). Skoro u pravilu, bolest se vezivala za ratne sukobe i velika kretanja masa. Ali se organizacija saniteta često uspješno suprotstavljala nizu opasnih epidemija iz bliže i dalje okoline. Bilo je slučajeva kada to nije uspijevalo.

Odmah po dolasku mletačkih vlasti harala je jaka epidemija kuge (1422. god.), od koje se umiralo na stotine, a stradali su čak i prvi knez delle Boccole i biskup Rajmund iz Viterba (11).

Za epidemije, mletačke vlasti su bile odredile posebni porez od oko 7 perpera za obezbeđenje zaštitnih sanitarnih mjera. Na proteste Kotora Senat je 19. V 1437. god. oslobodio od tog plaćanja sve građane Kotora koji — bilo za vrijeme epidemije, bilo inače — žive van grada. Ali, knez je bio ovlašten da po svom nahoćenju oslobodi sve građane od tog plaćanja i da troškove namiruje od prihoda mletačke komune. Inače se odobrilo da se tijela građana umrlih van Kotora mogu pokopati u gradu, u vlastitim porodičnim grobnicama (12).

Prema traženjima pučana, i otok Sv. Gabrijela (Gavrila-Stradioti) trebalo je da se koristi za odvajanje u doba epidemije, a ne da se ondje zemlja isključivo dijeli plemstvu. No, to je već bila presuđena stvar, pa se mogla ukidati samo u apelacionom postupku (13).

Narod je pred bolešću bježao iz grada na poljska imanja i na brodove, što se vidi iz sačuvanih ugovora o suvlasništvu. Tu se posebno precizira pravo suvlasnika da na brod skloni svoju porodicu (14).

Za vrijeme epidemije kuge 1503. god., prema anonimnom dubrovačkom analisti, za pet dana tokom juna pomrlo je u Kotoru 400 osoba. I na okolnim imanjima je umrlo mnogo lica. Na bolest se nadovezala i glad, pa se »umiralo od gladi više nego od kuge«. Tom prilikom je Dubrovnik pomogao Kotoru dvopekrom i pšenicom (15).

Dramatičan je testament Petruše Branković iz Kotora, za vrijeme spomenute kuge, kada još zdrava, ali »vidjevši da je jedan dio svojte umro, a jedan dio obolio«, poziva svog ispovjednika 10. jula 1503. god. kod Mula,

u blizini Kotora, i moli ga da napiše njenu posljednju volju. Tu ni svjedoci nisu bili potpisani, jer je, kako ondje stoji, »velika bolest«.

Detaljni podaci o epidemiji kuge 1572. god. sačuvani su u izvorima o kiparskom ratu (1570—1573). Bolest se, kako izgleda, javila najprije u okolici grada, na mletačkoj galiji, na kojoj je bilo oko 500 vojnika. Kada je bolest uhvatila maha, posada se morala zamjenjivati za 100—120 vozača. Iskreani bolesnici su prenijeli infekciju na vojsku, te je kuga, i pored najveće opreznosti, prodrila u Kotor. Epidemija je trajala od januara 1572. neprekidno 6 mjeseci. Umrlo je preko 3.500 osoba. Pomrli su i mnogi mletački funkcioneri i skoro sva vojna posada grada, a samostani su skoro sasvim opustjeli. Prema procjeni providura, u Kotoru nije ostala ni četvrtina stanovništva. Ni okolica nije bolje prošla. U 17 sela kotorskog područja bile su 1576. god. ukupno 1.103 osobe, a od toga 313 muškaraca sposobnih za vojsku (16).

Kotor je tada imao velike potrebe za novčanim pozajmicama, pa čak i od privatnika. To se kasnije teško vraćalo. Na primjer, pozajmicu od 300 dukata za organizaciju sanitetske pomoći u Kotoru (straže, nosači, lješevi) dao je neki Lale iz Perasta. To se čak još 1579. god. vraćalo, i to putem opterećivanja kućevlasnika posebnim taksama. Zbog toga su Kotorani molili Senat da ih oslobodi toga duga, pošto je nastao u doba teške kolektivne nesreće (17).

Treba navesti i nekoliko slučajeva kada su sanitetske vlasti pružile uspješan otpor kugi, kao npr. u Orahovcu i Ljutoj 1690. godine. Tom prilikom je povećan broj sanitetskog osoblja i uz energične mjere oba kotorska vijeća opasnost je otklonjena. I otok Gospe od Škrpjela se koristio kao neka vrsta lazareta za porodice s Ljute. I kasnije je Zdravstveni ured koristio taj izdvojeni položaj kao karantinski prostor (18).

Posebne sanitarne mjere za zaštitu od kuge koja je prodirala prema Tiranu, Bitolju, Skadru i Ulcinju preduzete su 1740. i 1741. godine. Naročito je bio opasan Ulcinj, jer je imao trgovačke i piratske veze s Bokom, a katastrofalan požar 1741. god. umanjio je mogućnost organizovanog otpora kugi. Odmah su formirani sanitetski kordoni na kopnu, zabranjena je duža plovidba po moru, kao i kopnena trgovina, a slati su posebni izviđači na lice mjesta. Čitava hajka je bila organizovana na jedan okuženi brod koji je, prema izvještaju Paštovića, s tri lješa bio prisiljen da napusti Bar. Zahvaljujući velikoj budnosti, do zaraze u Boki tada nije došlo.

Dobra obavještajna služba došla je do izražaja u periodu 1763—1766. god., kada je uspjelo da se spriječi unošenje kuge u Boku koja je tada harala u Hercegovini i u Podgorici.

O visokom stepenu organizovanosti kotorskog Zdravstvenog ureda govori jedan slučaj kada je 1771. god preko poštara unijeta kuga u samu zgradu kotorskog lazareta. Zahvaljujući ostrim mjerama bolest je lokalizirana u samom lazaretu. Bilo je samo 8 žrtava među poštarima i stražarima, a umro je čak i gvardijan lazareta. Zasijedajući skoro svakodnevno, kotorski plemići u Magistratu su, u saradnji s vlastima, preduzimali niz rigoroznih mjera radi izolacije, paljenja i raskušivanja poslije svakog smrtnog slučaja. Osim toga, gradski ljekari su svakodnevno sastavljali spiskove

oboljelih u gradu, s tačnom karakteristikom bolesti, uz preduzimanje preventivnih mjera. Dvojica ljekara su se čak i zatvorila u lazaret da bi se isključivo posvetila liječenju oboljelih. Doktor Kristianopulos je pokušao da bolest odstrani hirurškom intervencijom, uklanjanjem otekline.

Slično je bilo i 1771. god., kada je u Prištini i Đakovici od kuge dnevno umiralo 20—30, pa i 50 osoba. Opasnost je bila naročito velika zbog trgovačkih veza Bokelja sa Skadrom, od koga je Priština udaljena svega 4 dana hoda, a gdje su se održavali sajmovi, a roba je zatim išla za Skadar. Za najopasniji trgovački artikal koji se iz Albanije prevezio u herceg- novski lazaret smatrala se vuna. Ono što je u ovom slučaju bilo novo u mjerama predostrožnosti jeste da je vanredni providur sumnjao u tačnost izvještaja mletačkog vicekonzula u Skadru Duoda, pa je na ugrožena mjesta slao posebnog izvjestitelja, budvanskog protoprezvitera Nikolu Mikovića Davidovića koji je lično utvrđivao pravo stanje stvari.

Karakterističan je slučaj zaraženog dubrovačkog broda 1792. godine. Čitava mala mletačka eskadra brodova prinudno je dopratila taj brod u dubrovački lazaret, a korespondencija je tekla uz zabranu bilo kakvih veza s Dubrovnikom. Ta zabrana je ukinuta tek kada je prošlo potrebno vrijeme i kada su sanitetski organi u Boki detaljno obaviješteni o paljenju robe zaraženih, pa čak i o privremenom potapanju broda tokom tri mjeseca radi dezinfekcije.

Još treba spomenuti da su zabilježeni u arhivskim dokumentima i veći pomori među stokom. Naročito onaj 1728—1729. god. u Boki, Crnoj Gori, Hercegovini i Bosni, što je izazivalo nestašicu sira i mesa.

Ljekari, apotekari i nadriljekari

Prvi ljekari koji se u Kotoru spominju za vrijeme mletačke vladavine bili su 1426. god. Ugolino iz Bolonje, a 1428. Rizardo (19). Ukupno ih je tokom XV stoljeća poznato dvanaest. Većinom su bili Italijani, iz raznih italijanskih gradova, osim Đorđa Spana (Georgius Span, Spanus, Albanensis) iz Lješa. Zbog niskih prinadležnosti nerado su dolazili u Kotor, a kada bi to i uradili, lako bi ih privukao Dubrovnik s boljim materijalnim uvjetima. Rijetki su, kao Jakov da Ponte, ostajali dugo i uklapali se u gradski trgovački život, postajali zemljovlasnici, povjerioci, pa čak i vlasnici jedrenjaka.

Plata ljekara, apotekara i učitelja išla je na teret prihoda blagajne mletačke komune u Kotoru. Za njih je, ili tačnije u početku mletačke vladavine samo za ljekara i učitelja, bilo odvojeno 200 dukata, s tim što se za svakoga predviđalo po 100 dukata godišnje. Plemstvo je već 1424. god. predlagalo nesrazmjernu promjenu iznosa u korist ljekara (170 dukata), ali to ipak nije provedeno, i pored načelnog mletačkog prepuštanja rješavanja tog pitanja kotorskom knezu i lokalnim vlastima (20). Zatim, nešto oko godinu dana kasnije (31. augusta 1425. godine), počelo se planirati da se za isti novac predvidi i plata apotekaru, dok se za ljekara ne predviđa više od 100 dukata (21). I zaista, 1426. god. kao ljekar radi Ugolino za 100 dukata, ali mu knez diže plaću na 150 dukata. Sa tom odlukom se Venecija nije složila (22).

Ni 1446. god. nije došlo do znatnijeg povećanja plate. Fizik i hirurg Zan Fedel (ili: Johannes Fidelis) imao je svega 105 dukata godišnje, i to uz obavezu plaćanja desetine. Njegov zahtjev da mu se poveća plata za 50 dukata godišnje i da ga se liši obaveze desetine mletačka vlada je 11. VII 1446. god. odbila. Tada je još bila nepromijenjena zajednička suma od 200 dukata, predviđena za ljekara, apotekara i učitelja (23).

Tek je sredinom 1448. god. prihvaćeno da se doda još 50 dukata za ljekara, pa da mu plata bude 150 dukata godišnje. Argumenti Kotora su bili jasni. Tada je već za dotadašnji iznos bilo nemoguće doći do kvalitetnog ljekara (medigo solenne). Jedino nije prihvaćeno da se ljekar oslobodi desetine (24).

Dok se plata isplaćivala iz sredstava blagajne mletačke komune u Kotoru, sam izbor ljekara i apotekara (25) i njihovo otpuštanje bili su isključivo u kompetenciji vijeća kotorske opštine. Zato Senat ukida odluku svoga kneza, kojom se bio poništio izbor dvojice nosilaca sanitetske službe u gradu. Poslije toga dukulom od 19. maja 1437. još se jedanput potvrđuje da jedino kotorsko vijeće samostalno rješava o primanju i otpuštanju ljekara i apotekara. Knez tu nema posebnih kompetencija, osim što treba da je prisutan na sjednicama gradskog vijeća (26).

Pučani nisu bili zadovoljni tim plemićkim uticajem kod izbora u vijećima, pa se žale Veneciji 1454. god., jer u tome nalaze nepravilnosti (27). Čak traže da se izbor i opoziv plaćenih službenika u Kotoru (ljekar, učitelj i drugi) izuzmu iz kompetencije gradskih plemićkih vijeća i stave u isključivu nadležnost kneza. Iako ovoga puta mletačka vlada to nije iskoristila i prihvatila, ovo je jedan od dosta brojnih i tipičnih slučajeva kako je staleška netrpeljivost išla u prilog mletačkim vlastima u sužavanju ranijih autonomnih prava. Ovom prilikom je mletačka vlada samo podvukla ulogu kneza u kažnjavanju nepravilnih postupaka (28).

Skoro četiri decenije kasnije (1491. god.) pučani ponavljaju isti zahtjev s još mučnijom motivacijom. Oni kažu da, ako se službenici plaćaju mletačkim sredstvima, onda treba da ih i biraju mletačke vlasti (29). Ali, i ovoga puta Venecija ostavlja staru praksu izbora.

Prema odluci Vijeća umoljenih iz 1505. god., od plaćenih službenika komune prioritet za obezbeđenje novca pripada ljekaru. U XVI st. poznata su imena dvadesetak kotorskih ljekara, i to 15 fizika (ljekar za »unutrašnje bolesti«) i više hirurga (ljekar za spoljašnje bolesti, naročito rane), čiji je posao često bio povezan i s brijačkim zanatom. U stvari »fizici« su najčešće jedino pravi, tj. školovani ljekari. Ali treba imati u vidu da se sreću i školovani hirurzi. Osiromašeni Kotor, poslije ratova u početku XVI st., teško plaća ljekare. Više njih je zbog toga i napustilo grad, a 1534. god. grad je tokom 20 mjeseci bio bez ljekara. Tada se i mortalitet bio povećao. Kotorani su se pozivali na svoju privilegiju da se nađe i dovede ljekar za platu od 200 dukata godišnje. Najzad im je Venecija odobrila da ljekara mogu plaćati iz prihoda od poreza na trgovinu (30). Plata je ljekara inače iznosila 200—300 dukata godišnje. Izgleda da je ljekar imao i besplatan stan.

U XVII st. od 26 ljekara koji se sreću u izvorima jedan je bio hirurg, a ostali fizici-internisti. Od 1662. god. plata ljekara je, odlukom Se-

nata, povećana na 360 dukata godišnje. Osim besplatnog stana bilo je i drugih povlastica.

Za XVIII st. ima podataka za svega 10 ljekara. No, neki od njih su službovali izuzetno dugo. Početkom vijeka bilo je 4 hirurga, od kojih samo Nikola Nikičević nije bio italijanskog porijekla. Zabilježeno je da je sredinom vijeka živio ugledni hirurg Marko Corradini koji je vršio dužnost gradskog i vojnog hirurga.

Skoro svi ljekari su Italijani (31). Osim liječenjem neki su se od njih bavili i trgovinom. Zna se da su imali posjede i da su bili suvlasnici brodova. Izgleda da su njihovi prihodi od privatne prakse bili dosta visoki. Odlazak za Perast 1512. god. npr. za privatni pregled naplaćivao se jedan dukat (32).

Hirurzi su imali dosta posla i zbog krvne osvete. Po jednoj procjeni, preko polovine njihovih intervencija uslijedilo bi poslije takvih obračuna. Mletačke vlasti su vodile evidenciju o takvim slučajevima, pa je generalni providur 1711. god. obavezao hirurge da ih prijavljuju. U suprotnom slučaju bila je predviđena kazna od 50 dukata. Bilo je slučajeva i ranjavanja žene zbog nevjere i odsjecanja nosa. Hirurzi iz Boke su liječili i narod iz Crne Gore i Hercegovine.

Sredinom XVIII st. u Boki se liječio Nikac iz Rovina. Njegaš u »Svobodijadi« čak iznosi da je jednogodišnje liječenje Nikca i 15 drugova stajalo »po 100 mađjarlijah«. Međutim poznato je da je Nikac boravio u Dobroti, u »Kokotovoj kuli« Dabinovića. Prema porodičnoj tradiciji, on je za besplatno jednogodišnje liječenje poklonio svoj džeferdar. Što se liječenja tiče, o tome nema bližih podataka. Interesantno je da je oko 1750. god., tj. u vrijeme Nikčeva liječenja, u blizini »Kokotove kule« u Kotoru radio hirurg Corradini, u Perastu 4 hirurga (Stevan Kršanac, školovani bolničar-franjevac Ambroz, dr Ivan Guerra i praktičar ranar Nikola Nikičević), a na Prčanju školovani bolničar franjevac (33).

Hirurzi su vršili amputacije, namještali kosti, vadili puščana zrna, puštali krv, vjestačili na sudu, bili članovi komisija za pregled lješeva itd. U testamentu kotorskog hirurga P. Ainesi-a spominju se medicinski instrumenti i srebrni instrument za liječenje zuba.

Hirurge nisu birale gradske vlasti kao ljekara i apotekara. Zvali su ih »vidarima rana« ili »brijačima«, ali se dešavalo da su obavljali i dužnost ljekara. Neki su čak imali i više stručne kvalifikacije. Kotor je često imao i po dva hirurga, vojnog i gradskog. Ovaj drugi se izdržavao od privatne prakse. U doba rata javljao se veći broj hirurga (34).

Posebno treba spomenuti »fizika« dr Đorđa Kristijanopula, jer je, poslije medicinske prakse u Kotoru, objavio u Bresci 1767. god. djelo na latinskom jeziku, zalažući se za svoja pozitivna iskustva u liječenju sublimatom. Među svojim pacijentima spominje i pomorce s tri slučaja skorbuta, jednim slučajem sljepila i tri slučaja veneričnih bolesti. Autor konstatuje da je skorbut profesionalna bolest pomoraca, uslovljena ishranom za vrijeme dugih putovanja. Pisac spominje i medicinski rad franjevac, pojavu žena-ljekara, a navodi i putujuće nadriapotekare.

U Perastu se krajem XVII st. nalazio poznati hirurg Antun Grubaš, a u prvoj polovici XVIII st. još poznatiji Jovan Kršanac koji se ponekad spominje i kao apotekar. On je odlazio u Hercegovinu da ondje liječi Tunke. U drugoj polovici XVIII st. radi kao hirurg i apotekar Stevan Kršanac, dok je Antun, iz iste ljekarske porodice, bio već završio medicinu u Padovi.

Ljekari u Herceg-Novome su uglavnom Italijani. Od domaćih ljudi u XVIII st. liječenjem rana su se bavili Nikola i Đorđe Nikičević, Petar Gačanin, Vučić Vidić iz Trebinja i drugi.

U drugoj polovici XVIII st. spominje se ljekar hirurg dr Nikola Petkić iz Prčanja (1752—1827). Po završetku studija u Padovi, on je 1770. god. liječio po Boki i Hercegovini (35).

U Budvi se oko 1684. god. nalazio vojni hirurg Nikola Delafus, a sredinom XVIII st. dvojica Italijana: F. Marti i G. Galle.

Na privatnim jedrenjacima, s relativno malo posade, nije bilo ljekara. Međutim, on se nalazio na galijama ili državnoj korveti. Na galiji je djelovao kao ljekar i Ilija iz Paštrovića, a Petar Balović je 1717. god., poslije bitke, ranjenicima na brodu Đura Bana uputio svoga hirurga. Kasnije je na brod stigao i hirurg iz Perasta Mihailo Grubaš (36).

O apotekarima (spetiarius, aromatarius, apothecarius salariatus), čiji podaci datiraju još od prve sačuvane notarske knjige (1326. god.), sačuvano je u osam decenija mletačke vlasti u XV st. devet imena. Zo šestoricu, kojima je označeno i porijeklo, vidi se da su iz raznih italijanskih gradova ili oblasti (Cremona, Bolonja, Nardo, Venecija, Marche, Fermo). Često ih istovremeno ima više od jednoga. Oni se obično žene u Kotoru i ulaze u trgovačke poslove (37).

Kako je već rečeno, u Kotoru su i apotekari birani i plaćani kao komunalni službenici. Biranje apotekara na zajedničkim sjednicama oba vijeća prestaje krajem XVII stoljeća. Otada, kako izgleda, oni postaju privatni apotekari. Ali, i ranije ih je bilo obično dvojica: gradski i privatni apotekar. Tako senatski dekret iz 1531. god. osnažuje takav »drevni običaj« (38). Postojanje više apotekara u XVI st. imalo je veze i sa staleškim borbama. Plemići su 1587. god. zahtijevali da ljekar propisuje lijekove samo u gradskoj apoteci, ali Senat to nije odobrio (39).

Zabilježeno je da je u XVI st. bilo ukupno devet apotekara. Ima porodica u kojima se ta profesija prenosi s koljena na koljeno. U XVII st. naročito su poznate apotekarske porodice Sperandia iz Padove (skoro 40 godina) i Smacchia iz Macerate (skoro 150 godina). Osim njih, bilo je još 12 ili 13 apotekara. Iz XVIII st. poznata su petorica. Apoteke su bile na trgu Sv. Tripuna, kod romaničke crkvice Sv. Ane i u zgradi plemića Jakonje.

Najstariji sačuvani opis lijekova iz gradske apoteke je iz 1556. god., a najopširniji iz 1632. god., u vrijednosti od preko 4.000 lira. Treba napomenuti Boličin podatak iz 1614. god. da su u Kotor dolazili razni »veoma vrijedni tovari« iz Italije i drugih zemalja i da je tu bilo dra-

gocjenih i ljekovitih trava velikih vrijednosti. Bolica posebno spominje Lovćen kao bogat rezervat divljih životinja i biljaka.

Ljekove i cijene kontrolisao je gradski ljekar, i to je davalo povoda žestokim sukobima.

Od bogatog apotekarskog posuđa ostali su samo jedan velik avan s tucalom iz Cotroni-jeve apoteke, sa oznakom 1735. godine, i mala posuda iz franjevačke apoteke na Prčanju, također iz XVIII stoljeća.

Apotekari su imali katkad i ljekarskih ambicija, pa je vanredni pro-vidur 1700. god. zabranio apotekarima, bolničarima i hirurzima da obavljaju ljekarsku praksu. Samo u izuzetnom slučaju mogla se dobiti posebna dozvola, kao što je to bio slučaj apotekara A. Cotroni-ja.

Ljekovi su bili veoma potrebni, naročito hajducima. O tome je sačuvan zanimljiv dokument iz koga se vidi da je harambaša Bajo Pivljanin 1669. god. u prisustvu hirurga M. Corradini-ja i apotekara P. Smacchi-a, potpisao zadužnicu na 62,5 reala »za ljekove, hranu i platu, kao i za njegu svojih ranjenih drugova i zarobljenika«.

Apoteka u Budvi je postojala od 1685. god., a 1711. je apotekar Andrija Gentilazza.

Na Prčanju u franjevačkom samostanu od 1739. god. nalazi se i apoteka. Vodio ju je jedan franjevac, ljekar, koji je obilazio i besplatno liječio bolesnike. Ljekove je nabavljala opština, a dijeljeni su besplatno (40).

Kao i ljekari, i apotekari su uglavnom Italijani. To je razumljivo pošto su se u Italiji nalazili veliki medicinski školski centri (Salerno, Bolonja, Padova). Kotoranima je čak bilo zabranjeno da budu ljekari u svom gradu. Zato je malo ko od njih studirao medicinu. Oni koji su je izvršili službovali su u drugim krajevima.

Pored ljekara i apotekara, bilo je i nadriljekara i nadriapotekara. I tzv. vještice su se isto bavile liječenjem, naročito u doba epidemija. Nagrade koje su tada dobijale bile su poticaj za održavanje fame o njihovim izuzetnim sposobnostima. Zato će npr. Bojana Sredanova iz Risna 1708. god. o tome govoriti čak i providuru u istrazi kada joj on postavlja pitanje, slično onome iz »Gorskog vijenca«, »a kako se gradite vještice?«. Po njenim autentičnim podacima, vještice se svlače gole i mažu tijelo nekom zelenom tekućinom koju im je dao đavo, pa onda poleću kroz dimnjak. Pretvarajući se u leptire, one dopiru do srca djece i ondje posišu glavni dio krvi, uz magijske riječi: »ni o drvu, ni o kam, nego pravim putem.« Tada se iste te žene vještice moraju pozvati da oboljejoj djeci kroz usta vrata grumenje posisane krvi »koliko zrno leće«. Kroz ovaj i slične slučajeve mogu se utvrditi epidemije među djecom i djelovanja jedne posebne vrste nadriljekara (41).

I katolička i pravoslavna crkva preduzimale su oštre mjere protiv vještica i uopšte protiv sujeverja. To kazuju i jedna akcija prepozita kotorskog kaptola i pjesnika Ivana Nenadića. Sačuvan je podatak da je on, tokom jedne temperamentne propovijedi protiv sujeverja, pao na pod djelimično paraliziran od kapi. Lako je pretpostaviti kakvo je tumačenje dao narod tako neobičnom sticaju okolnosti (42).

Napomene

1. Stanojević G.: Prilozi za proučavanje Boke Kotorske u prvoj polovini XVII vijeka. Istorijski zapisi, 1, Titograd, 1965, str. 41; — 2. Mijušković S.: Zdravstvene institucije u Kotoru u nemanjičkom i postnemanjičkom periodu. 700 godina medicine u Srba. Galerija SANU, Beograd, 1971, str. 113; — 3. Milošević S.: Lazareti na Crnogorskom Primorju. Godišnjak pomorskog muzeja u Kotoru (GPMK), VIII, 1959, str. 57; — 4. Kovijanić R. i Stjepčević I.: Kulturni život staroga Kotora. II, Cetinje, 1957, str. 14; — 5. U jednom izvještaju stoji: »Nered je prelazio u običaj i ovdje (u Herceg-Novome) nikada se ne vide Rjšnjani i iz Lepetana, rijetki su iz Stoliva, malo njih je iz Prčanja, a poneki iz Dobrote.« Istorijski arhiv u Kotoru (IAK), UP LVIII, str. 805; — 6. Milošević M. I.: Nosioći pomorske privrede Kotora prve polovine XVIII vijeka. GPMK IX, 1960, str. 121—123; — 7. Mijušković S.: Zdravstvene institucije u Kotoru. n.d. Str. 114; — 8. Stjepčević I.: Kotorско nahodište. Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske, 2—3, Kotor, 1936, str. 10. Kovijanić R. i Stjepčević I.: Kulturni život. n.d., 17; — 9. »... ad uno puto in ospital... ad altro puto in hospital... ad terzo puto in hospital...« Isto. Inače termin »ospital« za nahodište sreće se 1432. god. i u Dubrovniku (»Ospitale misericordiae«); — 10. Mijušković S.: Zdravstvene institucije. n.d. Str. 109; — 11. Dabinović A. St.: Kotor u drugom skadarskom ratu (1419—1423). Rad JAZU, 257, Zagreb, 1937, str. 191; — 12. Čremošnik G.: Kotorški dukali i druge listine. Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1922, str. 148; — 13. Isto, str. 174; — 14. Kovijanić R. i Stjepčević I.: Kulturni život. n.d., 13—14; — 15. Nodilo S.: Annales ragusini anonimi. MSHSM, XIV, JAZU, Zagreb, 1883, 92; — 16. Milošević I.: Boka Kotorska, Bar i Ulcinj za vrijeme kiparskog rata (1570—1573). »Boka«, Herceg-Novi, 1972, str. 17, 29, 31; — 17. Archivio di Stato di Venezia (A.S.V.), Senato Mar R. 44, od 22. juna 1579. godine; — 18. Butorac P.: Gospa od Škrpjela. Sarajevo 1928, str. 79, nap. 197; — 19. Čremošnik G.: Kotorški dukali. n.d., 133, Listine VIII, 137, Kovijanić R. i Stjepčević I.: Kulturni život. n.d., 23—24; — 20. »... accipere de salario unius et dare alteri. prout rectori Cathari et eis melius videbitur«. Čremošnik G.: Kotorški dukali. n.d., 125; — 21. IAK, R II, 8. Čremošnik G.: Kotorški dukali. n.d., 130; — 22. Isto, 133; — 23. Ljubić Š.: Listine IX, 251. Kovijanić R. i Stjepčević I.: Kulturni život. n.d., 25; — 24. Čremošnik G.: Kotorški dukali. n.d., 161; — 25. Prema Čremošniku u originalu stoji »de medico et armatario«, ali kako je pojam vezan za ljekara, radi se ili o lapsusu pisara ili o štamparskoj grešci, a treba da stoji: »... et armatario« tj. apotekar. To, uostalom, potvrđuje i završetak dokumenta od 30. jula 1454. godine. Čremošnik G.: Kotorški dukali. n.d., 148 i 170; — 26. Isto, 148; — 27. »... perché quam primum non faranno a suo modo, loro i cassano con danno de cittadini...« Isto, 177; — 28. Isto; — 29. »... per la vostra Camera cum el Senato della Serenissima Signoria Vostra se paga 10 salario del medico, spicier et maestro de scola... che la eletione de quelli stia al dominio over ali provedetori«. IAK, R II, 33; — 30. A.S.V. Senato Mar, R. 20 od 20. februara 1534; — 31. Imena ljekara navedena su u citiranoj knjizi R. Kovijanića i I. Stjepčevića, str. 37—51; — 32. A.S.V. R. 17 od 19. maja 1512; — 33. Milošević Miloš: »Kokotova kula« u Njegoševom »Ogledalu srpskom«. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, 3—4, Beograd, 1963, 276; — 34. O hirurzima posebni radovi Katića R.: »Hirurzi staroga Kotora u vremenu od 1326. do 1797. godine«. Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae, br. 2, Beograd, 1961. Hirurzi Crnogorskog primorja od 1326. do 1754. god., Istorijski zapisi 2, 1960; — 35. Luković N.: Prčani, Kotor, 1937, str. 41 i 233; — 36. Montani M.: Pomorstvo Perasta u portretima brodova. Pomorski zbornik, 2, Zadar, 1962, str. 1866; — 37. Kovijanić R. i Stjepčević I.: Kulturni život. n.d., 59—69; — 38. A.S.V. Senato Mar R. 18 od 11. marta 1587; — 39. Isto, R. 48; — 40. Luković N.: Prčani, n.d. 38; — 41. Šerović P.: Nekoliko arhivskih podataka o vješticama. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, 3—4, Beograd, 1958, 249—253; — 42. Milošević Miloš I.: Izvor Kačićeve pjesme o Marku Ivanoviću. Spomenik SAN CV, Beograd, 1959, str. 100.

1. Archivio di Stato di Venezia, Senato Mar; — 2. Istorijski arhiv u Kotoru, Sudsko-notarski spisi (IAK, SN) i Upravno-politički spisi (IAK, UP); — 3. Čremošnik G.: Kotorski dukali i druge listine. Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1922; — 4. Ljubić Š.: Listine o odnošajih južnoga Slavenstva i Mletačke Republike. JAZU, knj. VIII (1419—1424), Zagreb 1886. i IX (1423—1452), Zagreb 1890; — 5. Novak G.: Mletačka uputstva i izvještaji. IV (1572—1590), MSHSM, JAZU, Zagreb 1964; — 6. Nodilo S.: Annales ragusini anonimi. MSHSM, XIV JAZU, Zagreb 1883; — 7. Mijušković S. i Kovijanić R.: Građa za istoriju srpske medicine. SAN, Beograd, 1961; — 8. Butorac P.: Gospa od Skrpjela. Sarajevo, 1928; — 9. Dabinović A. St.: Kotor pod Mletačkom Republikom. Zagreb, 1934; — 10. Isti: Kotor u drugom skadarskom ratu (1419—1423). Rad JAZU, 257, Zagreb 1937; — 11. Katić R.: O merama za suzbijanje epidemija u Crnogorskom primorju u periodu od XV—XVIII veka. Istorijski zapisi 1—2, Titograd, 1958; — 12. Isti: Hirurzi Crnogorskog primorja u vremenu od 1326. do 1754. godine. Istorijski zapisi 2, 1960; — 13. Isti: Srednjovekovne bolnice Crnogorskog primorja. Istorijski zapisi 4, 1960; — 14. Isti: Hirurzi staroga Kotora u vremenu od 1326. do 1797. godine, Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae, 2, Beograd, 1961; — 15. Kovijanić R. i Stjepčević I.: Kulturni život staroga Kotora II. Cetinje, 1957; — 16. Isti: O lekarima, apotekarima i apotekama staroga Kotora. Narodno zdravlje, sv. 7, Beograd, 1954; — 17. Kovijanić R.: Apoteke Kotora u doba Nemanjića. Srpski arhiv za celokupno lekarstvo, LXXXVI-2, Beograd, 1958; — 18. Isti: Osnovi zdravstvene kulture staroga Kotora. Zbornik Jugoslovenskog društva za istoriju medicine, farmacije i veterine, IX, Beograd, 1962; — 19. Ko je bio Ludovikus Pontanus (o sinu kotorskog lekara). Politika, Beograd, 21. XI 1965; — 20. Isti: Lekovi i posude Kotorske apoteke iz 1632. godine. Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae, I—1, 1961, Beograd; — 21. Isti: Dr phil. et med. Emanuel Meseri. Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae, XII-2, Beograd, 1972; — 22. Luković N.: Prčanj. Kotor, 1937; — 23. Mijušković S.: Mletačko osnivanje (1734) i francusko ukidanje (1810) Zdravstvenog ureda u Perastu. Acta historica... 2, 1961; — 24. Isti: Osnivanje zdravstvenog ureda u Herceg-Novome 1735. godine. Zbornik radova IX naučnog sastanka Jugoslovenskog društva za istoriju medicine, farmacije i veterine, Beograd, 1962; — 25. Isti: Osnivanje i djelovanje pomorsko-zdravstvenih ustanova u Boki Kotorskoj. Istorijski zapisi, 2, Titograd, 1963; — 26. Isti: Pojava kuge u Orahovcu 1690. godine i kotorski zdravstveni magistrat. Zbornik radova Instituta za medicinska istraživanja, 8, SAN, Beograd, 1960; — 27. Isti: Iz arhive lučkog kapetana u Rosama. Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru (GPMK), VI, 1957. i VII, 1958; — 28. Isti: Zdravstveno-obavještajna služba u Boki i kretanje zaraza u Hercegovini i Podgorici. Acta historica... 2, 1962; — 29. Isti: Pojava kuge u Skoplju 1740. godine i njeno širenje u druge krajeve. Zbornik radova sa XIV naučnog sastanka Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, Beograd, 1965; — 30. Isti: Pojava kuge u Prištini 1781. godine i reagovanje zdravstvenih vlasti u Boki, Zadaru i Veneciji. Zbornik radova sa XV naučnog sastanka Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture; — 31. Isti: Iz korespondencije dubrovačkih i kotorskih zdravstvenih vlasti. Referat sa XX jubilarnog sastanka Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture u Jugoslaviji, Dubrovnik, 23—25. maja 1969; — 32. Isti: Zdravstvene institucije u Kotoru u nemanjićkom i postnemanjićkom periodu. 700 godina medicine u Srba, Galerija SAN, Beograd, 1971; — 33. Milošević Milivoj: Lazareti na Crnogorskom primorju. Godišnjak PMK VIII, 1959; — 34. Milošević Miloš: Nosioci pomorske privrede Kotora prve polovine XVIII vijeka, GPMK IX, 1960; — 35. Isti: »Kokotova kula« u Njegoševom »Ogledalu srpskom«. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, 3—4, 1963; — 36. Montani M.: Pomorstvo Perasta u portretima brodova. Pomorski zbornik 2, Zadar, 1962; — 37. Stanojević G.: Prilozi za proučavanje Boke Kotorske u prvoj polovini XVII vijeka. Istorijski zapisi, 1, 1965; — 38. Stjepčević I.: Kotorsko nahodište. Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske, 2—3, Kotor, 1936; — 39. Šerović P. D.: Ne-

koliko arhivskih podataka o vješticama. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, 3—4, Beograd, 1958.

HEALTH CULTURE IN BOKA KOTORSKA DURING VENETIANS' REIGN (1420—1797)

Miloš MILOŠEVIĆ

The author divided such a voluminous material in three parts: the organizational forms of the health service, epidemics, and carriers of the health care activity, physicians, pharmacists and quack doctors. He also presents the structure of the health care organization: Magistracy of Public Health (the first one in Kotor, 1437), Health College and lazarettoes in numerous places in Boka. From the reliable sources we could see the function of the three super-quartermaster intendants, and how the cordons of health guards were periodically organized on land, and special ones at sea, too. The author gives, in details, the practical actions of lazarettoes. There was a very persistent intention of the seamen to evade regulations because of a very strict and inevitably slow disinfection of the merchandise which considerably reduced expeditiousness of the maritime trade. The author also presented some important charitable institutions of the eminent health character, like hospitals (established in Kotor in the XIVth century), leprosarium (the first sign of it in 1431), orphanages (mentioned for the first time in 1414), while the Venetian military hospital was mentioned in Kotor in 1668 also for the first time.

From the numerous studied plague epidemics, which were, as a rule, connected with wars and great migrations of masses (1422, 1427—30, 1435, 1457, 1467, 1503 and 1572), it could be stated that the efficiency of sanitary measures, for that period and conditions, was relatively of the high level in spite of the mass and tragic ragings of the disease.

According to the saved names of physicians and pharmacists throughout the centuries, whether they were the communal officers, or private ones of different ranks, it could be established they were mostly Italians. In Italy, there were good medical centres, while people from Kotor were forbidden to be physicians in their own town, so they studied medicine very rarely. In addition to the treatment of patients, some physicians were in business, they had their own properties and they were joint owners of ships. Their income, which was gained from private practice, seemed to be pretty high. In 1512, one ducat was payed for the doctor's visit from Kotor to Perast for the private examination of the patient. There was a lot of work for surgeons due to the blood feud. Over one half of the total surgical interventions was performed after those blood feuds. There were also wounded people after many battles, there was a case of Nikac from Rovin who was treated in Dobrota; then, there were cases of physical punishments of women because of their adultery. Surgeon from Boka treated people from Montenegro and Herzegovina, too.

Beside Kotor, there were also good health centres with their own surgeons in Perast and Prčanj. In Perast, there was Antun Grubaš, a well-known surgeon already in XVIIth century, and in the first half of the XVIIIth century, there was even more famous surgeon Jovan Kršanac. It was difficult to believe, but, in Perast, there were four health workers in 1750. There was also an educated Franciscan medical technician. It was interesting that physician dr Djordje Kristianopulos, after his medical practice in Kotor, published a work in Latin on diseases of seamen in Brescia, in 1767.

In Kotor, there were often more pharmacists. In addition to one communal officer, there were private ones, too. The oldest pharmacy was mentioned even in 1326, and

the oldest description of remedies was from 1556. In Budva, too, the pharmacy was known already in 1685. There was a pharmacy in Prčanj, in a Franciscan monastery, in 1739.

There were quack doctors among people. In connection with epidemics, especially among children, the author mentioned women who were declared as »witches«.

TRUDNOĆA I POROĐAJ U KULTURI CRNOGORACA SELA LEPENAC

Petar PAUNOVIĆ

Prilikom boravka u okolini Mojkovca u Crnoj Gori više godina sam se raspitivao i slušao o ponašanju žena i ljudi ovoga kraja koje je vezano za trudnoću (i trudnicu), porođaj (i porodilju) i decu. Posebno sam obradio selo Lepenac (1), jer mi je ono bilo najdostupnije. Iako se može smatrati na prvi pogled da se radi samo o jednom selu, u stvari nije tako, jer su pojave o kojima će biti reči od šireg značaja i mogu važiti i za druge krajeve Crne Gore, pošto je sastav stanovništva u ovom selu takav da predstavlja delove mnogih crnogorskih bratstava, kao što su: Kući, Moračani, Čevljani, Molesori i dr. i doseljenika iz Hercegovine.

Najvažniji je utisak da je Crnogorka u ovom selu poštovana kao član porodice i društva, ali je od strane muža dosta zapostavljena žena i u mnogo čemu prepuštena sama sebi, a naročito u kućnim poslovima. Još uvek se mali broj ženske dece školuje, pa put ka emancipaciji ove hrabre žene vodi kroz školu, gde će steći obrazovanje i pravilne stavove prema zdravlju. Zbog situacije kakva je sada ona je sklona i da potceni sebe, kad kaže: »Žensko je prokletu; mora sve da radi«. Privržena je kući, ali i tradiciji, što se manifestuje i na njenom ponašanju u odnosu na trudnoću, porođaj, čuvanje deteta i druge važne pojave u njenom životu.

Običaji o kojima je reč sračunati su na to da obezbede zdravlje majke i deteta, ali često mogu da budu i uslov ili uzrok bolesti, jer se zasnivaju na neznanju i sujeverju. Sposobnost rađanja je na velikoj ceni i smatra se kao manifestacija zdravlja, pa žena praktično rađa sve dokle može.

Žena u ovom selu još uvek je daleko od lekara. Ona ima dosta dece u kući koju mora da gleda, a zatim i ne zna kada je ostala u drugom stanju, niti kada će se poroditi, pa se još uvek veliki broj žena porađa kod kuće. Mnogo zavisi i od prosvetlosti muža gde će se žena poroditi, jer on treba da je odvede lekaru.

Iz tabele 1 vidi se da se u Crnoj Gori još uvek jedna četvrtina Crnogorki porađa kod svojih kuća, daleko od bilo kakve stručne pomoći. Ta je pojava ranije bila mnogo izraženija, ali još uvek ni sada nije tako kao što bi moglo i trebalo da bude. Sve to govori za to da je tradicionalno ponašanje žene u odnosu na trudnoću i porođaj, kao i postupak s detetom veoma aktuelno, pa može biti štetno po njeno ili zdravlje deteta.